

Tanulmány

BÁLINT PÉTER

Utazás-„leírások” Szentkuthy naplójában

1.

Szentkuthy naplója: *Az alázat kalendáriuma* – oly sok más művével egyetemben – rá-cáfol a szerkezetlenség és szerkesztetlenség, az átgondolatlanság és formátlanság elszietett vádjára. Ha emlékezetünkbe idézzük, hogy ezt a naplóját már nem saját maga „véglegesítette”,¹ még inkább hangsúlyt kap az a tény, hogy a 4. szekvenciában elének tárt „vasúti fülke” és a 154. szekvencia „Ragúza-élmény” leírása: az utazásnak egyfajta kanti fogalomtisztázással és töprengéssel történő, keretes szerkezetű rögzítését kínálja számunkra. A „vasúti fülke” „vonatablakából” „abszolútra nyílt szemekkel” kifelé és befelé tekintő naplóíró² meghatározó élménye, mely szinte revelációként hat, kihat, visszahat az egész naplóra, tetten érhető egy naplóbejegyzésben: „Rájövünk, hogy egyáltalán nincs fogalmunk 'én' és 'másik' összefüggéseiről és határvonalairól.”³

Jóval többről van ez esetben szó, mint a Rimbaud-féle öndefiníciós kísérletről, vagy a húszas-harmincas években alkotó, naplót, útinaplót író magyar írók szemléletét befolyásoló freudi én-ek feltérképezéséről, egymás tükrében konstituálásáról. Közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy mindemellett Szentkuthy a huszadik század teológiáját meghatározó két vallásbölcselet: Barth és Buber etikáját, létfilozófiáját fundamentumában érintő Én és Te, itt-lét és nem-itt-lét; a bergsoni valóságos és szubjektív idő; a kantianizmus érzékeinkkel felfogható és „nonszensz szubjektív átélés”, s nem utolsósorban az ismeretlen és ismeretlen között látható, láthatóvá tett határvonalak antropológusok számára kiindulási pontot jelentő problémáját vázolja föl. A 4. szekvenciában előlegzett írói sorsbetöltés és lehetséges műteremtés lényegét megmutató kijelentés tükrében: „el tudom képzelni egész életművem, mint egy Montaigne- vagy Saint-Simon-féle óriásnaplót, melynek mámoros és önellentmondó kódája abban állna, hogy felkiáltanék: 'végre sikerült teljesen megtisztulnom a magam sem tudom honnan szedett *mű*- (opus) neurózistól, és átadom magam a tiszta, improduktív, írás-szűz életnek”⁴ –, bátran állítható *Az alázat kalendáriumáról*, hogy valódi „*prae*”. Előkészület, előhang, előjáték, invocáció az egész életen át írás-őrülettel, önfaggatás-neurózissal és Blanchot képviselte „halálvággyal” írott „óriásnaplóhoz”, mely az olvasót bevezeti a Szentkuthy-életműbe.

---

¹ Az 1935–36-ban írott és évtizedekig kéziratban lappangó naplót, Tompa Mária rendezte sajtó alá az 1998-as megjelenéshez. Szentkuthy Miklós: *Az alázat kalendáriuma*, Magvető, Bp., 1998.

² Mindhárom idézőjelbe tett kifejezés – melyek a Szentkuthy-szövegben is megtalálhatók – az ön-reflexivitás és lét-leírás szempontjából nyeri el értelmét Szentkuthynál és e tanulmányban is.

³ Szentkuthy: i. m. 34.

⁴ Uo. 25.

Látva és belátva az addig napvilágra került naplókat, biztosan megjegyezhetjük, hogy Szentkuthy hangyaszorgalommal írott „fiatalkori” fragmentumai utólag és visszamenőleg is értelmezik, megvilágítják, más megvilágításban kontextualizálják mind a *Prae*-t, mind az évtizedekkel később „végső” formát nyert *Breviáriumot*. E naplók egy írói tudatműködés és szellemi kitekintés, létben tájékozódás és történelemhez viszonyulás, fogalomtiszta és saját stíluskeresés lenyomatai, abban az értelemben, ahogy Deleuze írja le a stílust. „A stílus az, ami a tapasztalat helyébe az arról való beszéd módját vagy az azt kifejező megfogalmazást állítja, a világban elhelyezkedő egyén helyébe pedig a világra rálátást nyújtó szempontot, és a stílus teszi a visszaemlékezést megvalósult alkotássá.”⁵ A fragmentumok egy utazás során villámcsapásszerűen megvilágosodott életműtervezetű szerelőszerű és állványzat szerkezeti elemei, és az íráshoz viszonyulás létmódzatai. Az alig néhány évvel korábban írott Musil-sorok a hagyományos mondat szerkesztésben gondolkodásról fogódzót adnak a létben és alkotáson töprengő írók naplószerű fragmentumaihoz és munkatervéhez. „Pontot és pontosvesszőt nemcsak azért teszünk ki, mert így tanultuk, hanem azért is, mert így gondolkodunk. Ez benne a veszélyes. Amíg ponttal végződő mondatokban gondolkodunk – bizonyos dolgokat nem lehet elgondolni, legföljebb homályosan érezni. Másrészt az ember megtanulhatná magát úgy kifejezni, hogy bizonyos végtelen perspektívák, amelyek ma még a tudattalan küszöbén találhatók, világossá és érthetővé váljanak.”⁶ Ez megköveteli a lét végtelen perspektíváihoz való viszonyulás és gondolkodásmód természetének megváltoztatását: az írónak hadra kell fognia a tudatműködését, újra kell gondolnia a nyelv és szintaxisjelölő rendszerét, s a regényírás is viszszerkezeti eredeti *profusa* jellegét.

Ernst Cassirer emeli ki a *Goethe és a XVIII. század* írásában, hogy Buffon – aki ekként érvelt: „A pontos leírásnál nincs jobb definíció” – a leírás és definíció közt választva a leíró természettudományt helyezi előtérbe, mivel „neki a természet történéseit magát kell bemutatnia, és sokféleségének teljességében és átmeneteinek folytonosságában feltárnia.”⁷ Szentkuthynál szintén a sok, sokság és sokféleség teljessége és folytonos átmenetisége, a lételemének sokféleképpen másként előfordulása és ezek mániákus rögzítése, valamiféle egységben összegzése válik írói gyakorlattá. Ám Goethével együtt vallja, hogy az értelem és ész különbsége abban áll, hogy az egyik a „meglévőhöz tapadást”, a rögzítést, a másik a „létesülőre irányulást”, a „kifejlést” részesíti előnyben, ám az analízis: a „valóság végtelen sokféleségének” elkülönítése révén kicsúszik kezünk közül a megragadandó, emiatt a szintetizálásnak kell követnie. Szentkuthy maga állítja egy helyütt a naplóban: „Egyetlen tudományos attitűd van: a jelenség örültségig következetes fixálása abszolútra nyílt szemekkel”,⁸ s ki is adja maga számára a parancsot: „Reggeltől estig és estétől reggelig nézni: nagyítani, örködni, vigiliázni, minden elképzelhető sejt-biológiai ritmust kilesni.”⁹ De rögtön óva inti magát, hogy sem az a szem, sem az az orvos nem jó, amelyik „mindent meglát”, de nem tud megkülönböztetni valami finom árnyalatot, mert vak a nüanszokra. Ilyeténképpen állítható bátran Szentkuthyról, hogy a „természet archeológusa”, akire illik

⁵ Gilles Deleuze: *Proust* (fordította: John Éva), Atlantisz, Bp., 2002. 109.

⁶ Robert Musil: *Napló* (fordította: Gyórfy Miklós), Kalligram, Pozsony, 2006. 54.

⁷ Ernst Cassirer: *Rousseau, Kant, Goethe* (fordította: Horváth Károly), Atlantisz, Bp., 2008. 72.

⁸ Szentkuthy: i. m. 123.

⁹ Ua.

Goethe mondása: „a kutató számára nem létezhet nagyobb boldogság és emelkedettebb cél annál, minthogy a folyton alkotó természet szemlélése révén méltóvá váljék a természet produkcióiban való szellemi részesedésre.”¹⁰

Persze egy másik aspektusból is felveti Szentkuthy a kérdést; szerinte az *analízis* – ami a 18. század emberének alapvető szemléletmódja – maga is kétféle lehet: *mikroszkopikus* és *neurotikus*. A mikroszkopikus elemzésnél és halmozásnál a „részletek részlete” közös nevezőre hozza az elemzést; ellenben a neurotikus elemzésnek „nem az a lényege, hogy minden részletfinomságot és nüansz-ezreléket észrevesz, hanem az, hogy homályos és halálrettegő agy-állapota miatt csak keveset lát meg a világból, és ebbe a kevésbe beleprésseli a saját ideges szervezete által diktált vizuális vagy logikai sémákat (...) szisztémákat, szimmetriákat.”¹¹ A neurotikus analízist végzőknek „gondolati tér- és távolság-izsonya van”, mivel a „*haladó* gondolat nem haladhat másfelé, mint a halál”.¹² Itt, miként a naplók oly sok más fragmentumai kapcsán eltöprenghetünk azon, hogy Szentkuthy (kinek a XX. századi magyar és európai irodalom élvonalában számon tartható egész életművéről elmondható, hogy maga lehet/lehetne ama „állatorvosi ló” a Thomas Bernhard említette „divatos hivatkozástekintélyek” irodalomelméleteit gyakorlók számára), mennyiben és a műalkotás elgondolhatóságának mely pontjain előlegezi meg a Blanchot gondolatait a műben meghalásról. „Az ember a halála felől *létezik*, szorosan odaköti magát a halálához, olyan kötelékkel, melyről ő ítél, megcsinálja a halálát, halandóvá teszi magát, és ezáltal szerzi magának a képességet arra, hogy létrehozzon, s hogy értelmet és igazságot adjon annak, amit létrehozott.”¹³

2.

Szentkuthy Miklós fiatalkori utazásai¹⁴ és az életeseményeket, a szenvedélyes önfaggatásokat „dokumentáló” naplóit (*Az egyetlen metafora felé*, *Az alázat kalendáriuma*) olvasva, felmerül bennünk Flaubert egy intelme, melyet barátjához írott levele tartalmaz: „A művészet második szakaszában tesz jót az utazás; az elsőben inkább azt hozzuk felszínre, ami igazán bensőséges, eredeti és egyéni bennünk. Gondold meg, mit jelent majd számodra néhány esztendő múlva egy nagy keleti út; hagyd szabadjára a múzsát, és ne aggodalmaskodjál az ember miatt: érezni fogod, mint nő értelméd napról napra, olyannyira, hogy magad is meglepődsz rajta.”¹⁵ A művészet első szakaszában tett utazás, kiváltképpen is a Ragúza-élmény igazolja, visszaigazolja Flaubert kicsit játékos, hetyke kijelentésének első felét; bár a húszas évei derekán járó Szentkuthyt, Goethehez hasonlóan, nem túlságosan lelkesít az eredeti,¹⁶ helyette csakis az „egyéni” izgatja, s „mesteréhez” hasonlóan

¹⁰ Cassirer: i. m. 75.

¹¹ Szentkuthy: i. m. 335.

¹² Uo. 334.

¹³ Maurice Blanchot: *Az irodalmi tér* (ezt a részt Horváth Györgyi fordította) Kijárat, Bp., 2005. 73.

¹⁴ A *Frivolitások és hitvallások* kötetben tett vallomásai alapján köztudott, hogy egészen fiatalon a szüleiével, majd a feleségével hosszú utazásokat tett Európában, ahol elsősorban is a katedrálisokat tanulmányozta.

¹⁵ *Flaubert levelei*, (fordította: Rónay György), Gondolat, Bp., 1968. 22.

¹⁶ „Az ész lemond az újdonság káprázatáról, az 'originalitás' hamis igényéről, s helyettük a mindig-meglévőhöz és az örökérvényűhöz ragaszkodik.” Cassirer i. m. 33.

az észlelés és érzékelés között választva, igen hamar az utóbbi mellett teszi le a voksát. Mivel Flaubert tapasztalataival ellentétben a Stendhaléban osztozik, mégpedig abban a tapasztalatban, melyre Starobinski hívja fel a figyelmünket: „Stendhal megfigyelte, hogy a tudat mindenhová kettősséget és játékot visz be.”¹⁷ Szentkuthyt éppen az a fajta reflexív látásmód jellemzi, amiről Stendhal ad számot egy naplóbejegyzésében: „Látjuk magunkat *játék közben*, mert képesek vagyunk *észlelni*.” A játék közben a világot és önmagát észlelő egyén folytonosan kettősségeket teremt, s egyszerre mozgósítja az emlékezetét és a látott dolgokat, az észleléseket felülíró tudatműködését. Ez az alapállás: a rálátás és belátás, a visszatekintés és leírás, az analízis és összegzés az örökösen együtt ható szellemi játékot konstituálja, erről tesz bizonyosságot Szentkuthy Miklós (a valóság földrajzi térben és a fikatív, nem ritkán mitogeografikus térben utazó), aki egy, *Az alázat kalendáriumában* fellelhető fragmentum tanúsága szerint, pszichológiai és fenomenológiai szempontból, az utazásnak két fajtáját különíti el.

„Ha nagyon soká vagyok távol hazuról, akkor az otthoni élet és a külföldi között inkább ornamentikus az ellentét. Ha rövid ideig, akkor inkább morális. Csak egy hétig voltam Ragúzában, és így a hazajövetel nem 'szenzáció'; viszont belülről, erkölcsileg fantasztikus erővel szegeződöm régi milióm ellen. Tulajdonképpen a rövid elutazás sokkal, de sokkal elemibb erővel szakít el környezetemtől, mint a hosszú. Rövid utazás során úgy megy egymásnak a két táj, mint két ütköző: teljes lappal. Hosszú utazás után ugyanez a két tárcsa egymás mellett forog, csak egyetlen matematikai ponton (az én tudatomban) érintve egymást. Az első harc, a második revü-trükk. Az elhagyott 'egyhetes' Ragúza: tiszta álom. Az 'újra-itthon': tiszta reflexmozgás sorozat. Ha soká voltam idegenben, akkor hiányzik ez a nyers ellentét, kínzó különbség 'álom' és 'reflex' között. Ily rövid utazás után Ragúza megmarad álomnak, sajátomnak, színes rögeszmémnek, melynek semmi reális megfelelője nincs a való világban. Ha soká maradnék ott, megszoknám, hogy az is valóság, mint az otthon (és így döntőbb lesz benne az otthonnal közös *valóság* vonás, mint az otthonról elütő *vizuális* vonás). Az értelmes, a termékeny, a mámoros utazás lényege ez a csak rövid ideig ott-tartózkodás. Különbözik az idegen táj egészen 'megvalósul', és az a paradox helyzet áll elő, hogy minél jobban megismerem, vagy minél több, az otthonitól eltérő, idegen vonást fedezek fel benne, annál jobban hasonlít majd az otthonhoz, mert valósággá, közérzetivé válik. Csak felületes utazó tudja igazán kihasználni az idegen tájak túlvilági tanulságait. Akik soká 'éltek' egy helyen (nem is sejtik, milyen tragikomikusan találó ez a szó: 'éltek'): azok egyáltalán nem ismerik a helyet.”¹⁸

Egy író, aki szinte egész életében és életművében azt a kérdést feszegeti, járja körül szűnni nem akaró szenvedéllyel, hogy: *élet legyen-e vagy mű*, s ennek mintegy egyenértékű megfelelőjeként azon töpreng: naplót írjak-e avagy regényt, folyamatosan önmagába, önmaga valóságos és képzelettel telített múltjába tekint, melyet az emlékezet egy formátlan, pontosabban szüntelenül új és más formát öltő szövegfolyamként konstituál. Tekintetét hol a ráérősen, hol a sebesen hömpölygő szövegfolyamra veti, hogy a benne időnként felbukkanó vagy éppen alászüllyedő énjét felkutassa, faggassa, a múlt- és tapasztalatfelülírás no és az én-rekonstrukció szándékával. Az emlékezet-szövegfolyamot folyamatosan létrehozó és a retrospektív látás révén a múltban rögzített életeseményeket és különböző észleleteket jelen idejűvé varázsoló auktor, a visszafelé és befelé irányuló

¹⁷ Poppea fátyla, Jean Starobinski válogatott irodalmi tanulmányai (fordította Ádám Anikó et al.), Kijarat, Bp., 176.

¹⁸ Szentkuthy: i. m. 343.

látásának intenzívvé tételével, kép-felfogó és képzet-teremtő erejével a „látomások kavalkádját” teremti meg. Eközben úgy viselkedik, mint egy Goethe-féle utazó, akinek nem a megérkezés, de még csak nem is a haza-érkezés, hanem maga az utazás (az oda és vissza történő utazás élmény- és perspektívaváltozásai), az ítélkezéssel ellentétben a töprengés és az egészlét belátás, a definiálással ellentétben az észlelésen nyugvó létleírás és tapasztalat-föülírás módja a fontos. A Ragúza felé utazó Szentkuthy a vonatablakból figyel *kifelé* és ugyanakkor az ablaktükörben önmagára, önmagába *befelé*: a pillanatnyi változásokat érzékelő tekintet állandóan rögzít és reflexivitásra ösztökél, a kint és a bent együthathatóból teremti meg a „látomások kavalkádját”, amitől Jean Starobinski a *Franz Kafka. A tekintet képei* esszéjében beszél: „E kavalkád mozdulatlan tekintetet feltételez, mely elszennvedí vagy papírra veti őt. Más szövegekben egy kőbor alak sétál,¹⁹ s megpróbál előrehaladni egy tökéletesen mozdulatlan tér ellenséges erői közepette. Kafkánál a diszharmónia nyomatékkal jelenik meg a mozgás–mozdulatlanság oppozíciójában. (...) Az ellentét nem csupán a mozgó–mozdulatlan kontrasztjában ragadható meg, de kiegészül egy másik bináris oppozícióval is: a nézői tudat és a mozgásban lévő látvány ellentétével.”²⁰

Az ilyen szenvedélyesen külső-látványt és önmagát megfigyelő-lejegyző íróról a tévedés kockázata nélkül mondhatjuk el ugyanazt, amit Stendhal mondott egy naplóbejegyzésében: „Az az utas, aki szórakozásképpen mindent feljegyez, amit a meglátogatott országról olvasott, akár száz kötet ívrét alakú naplót teleírhat. Aki csupán azt jegyzi fel, amit maga érzett, annak munkája korlátozott. Csak *szellemes* és *okos* lehet; a másik pedig *tudós*.”²¹ A „csupán” megszorítás az utazónak azon típusát érinti, aki elsősorban nem kifele, nem a tájra, a látható/látott dolgokra figyel, hanem mindenben saját pillanatnyi érzéseit, azok emlékezetben elraktározható, megőrizhető s később visszaidézhető lenyomatait keresi és írja le. Szentkuthy a *másik* típust reprezentálja, aki a vonatablakon át látja elszaladni maga mellett a kinti dolgokat, anélkül, hogy tekintetét egyetlen pillanatra elmozdítaná, levenné, eltakarná, s „egyáltalán nem érzi, hogy halad”, ellenben a folyamatos látvány-vesztés, kép-módosulás, távolság-változás arra készíti, hogy a látotthoz folyamatosan hozzáképzelje és -illessze azt, amit a „meglátogatott országról”, annak kultúrájáról olvasott, s képzeletében az ismertet a tudat birtokában lévő mitikussal, tudományossal és fantasztikussal, s mindezen túl a képzeletéből előhívottal elegyítse. A vonatablak előtt ülő, tekintetét „mozdulatlanul” a fenoménre, s az általa közvetített jelekre függesztő, ugyanakkor az „igazán bensőségességre”: az emlékezetből életre kelő belső életeseményekre irányító Szentkuthy a sajátjának vallja amit Deleuze mond a gondolkodás természetrajzáról: „Gondolkodni nem jelent mást, mint értelmezni, azaz feltárni, kibontani, megfejteni, lefordítani egy jelet.”²²

A Szentkuthy-féle utazó folyamatos úton levésének, retro- és introspektív látásának a lenyomata: a naplószerű (vagyis nem kezdődő és soha le nem záruló, elkezdhetetlen és befejezhetetlen) mű, mely hosszabb-rövidebb fragmentumok százainak-ezreinek (nem a „lenyomatok” egyféle logikai rendjében, sokkal inkább a látás-felidézés, rögzítés-föülírás egységében képződött) sorozatából alkot, a jeleken gondolkodva, valamifajta kompozíciós

¹⁹ Gondolhatunk itt Walter Benjamin „kószálójára”, akiről a későbbiekben még esik szó.

²⁰ Jean Starobinski i. m. 267–268.

²¹ Stendhal: *Bizalmas írások* (fordította Réz Pál), Magyar Helikon, Bp., 1970. 178.

²² Deleuze i. m. 96.

egységet, mely csak nagyobb perspektívából, az életmű egészéből mutatja meg magát. A szemlélődés közbeni észlelés és a jelek tudatosítása,²³ a belső tapasztalat felidézése, a „magunkról szerzett észleletek módszeres egybeszerkesztése”,²⁴ a táj leírása és a látott nyomán élelt tudati reflexiók rögzítése egy sajátlagos formájú, hiátushalmozó szövegszövetet hoznak létre. Szentkuthy maga írja egy helyütt az *Alázat kalendáriumában*: „A ’mű’, a ’gondolatrendszer’ (...) nem lehet szempont, az összes fragmentumokra szükségünk van, teljes leltározás lehet csak értelmes alap. Aki különbséget vél látni ’röpke ötlet’ és ’megfontolt rendszeres gondolat’ között, legfeljebb szellemi Innen-dekorateur, de nem az igazság szerelmese”.²⁵ A fragmentum, mint rövidebb, olykor tagolatlan szövegszerkezet és részletesen ki nem fejtett gondolatmenet, a pont és pontosvessző elmozdulását jelző szövegtest, a vonatablakon át történő fölfedezés és látvány/élményszerzés friss, zaklatott, intenzív volta miatt nyer létjogosultságot és kizárólagos formát magának az úti jegyzet, az útinapló terében, mely megteremti magának azt az értelmezői mezőt, ahol a Starobinski-féle bináris oppozíció folyamatos értelmezését, újra- és átgondolását lehetővé teszi az író és olvasó számára egyaránt. A fragmentumok nem pusztán a jelek folyamatos értelmezésének, a tapasztalatot felülíró beszédmódnak és a visszaemlékezések realizálásának az összegzései, de az elképzelés és jelenvalólét közötti hiányt pótló én-kivetítések, világlátások szempontjai is egyben, erről beszél Musil *Naplójában* egy helyütt: „Jelenléteddel egyre erőteljesebben töltöd be magad körül a teret. Az elképzelés és az ittlét közti intenzitásbeli különbség mélyen átértzett boldogsággá lesz.”²⁶ Mindemellett a saját (utazás)történet elbeszélhetőségének, a pillanatról pillanatra változó látvány birtokba vételének és leírhatóságának kétséges, vagy erősen problematikus volta miatt, másodsorban a mozdulatlanság állapotában mozgásba lendülő emlékezet kihagyó, átszínező, más korrelációkat felállító, s olykor megbízhatatlan természete miatt is tűnik hiteles formának a fragmentumokat sorjázató napló.

A Szentkuthy stílusára jellemző „nagy narratíva”, az emlékezés, egyszerre folyamatos és szaggatott, visszatekintő és befelé hatoló, ismétlődéseknek és fölülírásoknak egyaránt helyt adó jellegéből, a megfigyelés makro- és mikrovilágra egyként kiterjedő, változatokat és különöket a preparátor-biológus aprólékosságával leíró természetéből fakad. Az utazó-történetmondó feloldódik a birtokba venni óhajtott idegen világban, és megmerítkezik a róla szóló hagyományában, melyet korábban elsajátított: e *feloldásban* érhető tetten a „nézői tudat” (mely, ismét hangsúlyozom: maga is egyszerre a kifelé és befelé tekintésből konstituálódik), amelyik a jelen és múlt idejében egyként otthonosan mozog és saját optikájából láttat mindent: valóságosat és képzelte, még ha olykor anakronisztikus is, mint a történelmi párhuzamok és szövegtetek legtöbbje a Szentkuthy-művekben. A jelekből kiinduló teremtés: a feltárás, kibontás, megfejtés, lefordítás együttes alkalmazása révén, Szentkuthy nem *re*-produkálni akar egy emlékezet- vagy biografikus művet, hanem *újra*-írni szándékozik a valóságot, az élettörténeteket, mivel a rögzítésnél elementárisabb-

²³ Ami együtt jár azzal, amit Deleuze említ: „a jelek mozgósítanak, kényszerítenek egy képességet: az értelmet, az emlékezetet vagy a képzelőerőt”. Uo. 97.

²⁴ Immanuel Kant: *Antropológiai írások*, (fordította: Mesterházi Miklós) Osiris/Gond-Cura Alapítvány, Bp., 2005. 27.

²⁵ Szentkuthy Miklós: i. m. 305.

²⁶ Musil i. m. 231.

nak tartja a kifejtést. Éppen úgy viselkedik, ahogy Cassirer jegyzi meg Goethéről: „Goethe számára éppen abban áll értelem és ész különbsége, hogy míg az előbbi a már meglévőhöz tapad, addig az utóbbi a létesülőre irányul; hogy az értelem a használhatóság érdekében mindent rögzíteni kíván, az ész ellenben a kifejlést tartja örvendetesnek.”²⁷

A Szentkuthy-féle rövid ideig tartó utazás drasztikusan *kiszakít* a megszokott környezetemből; fájdalmasan *elszakít* a köröttem élőktől: szeretteimtől és ellenségeimtől, rokonaimtól és szomszédaimtól; *megszakítja* a hétköznapiok folyásának kontinuitását; *félbeszakítja* terveim és feladataim realizálását; *átszakítja* a gátat az álmodozás és álmaim megvalósítása között; *felszakítja* az önelemzés ájulatában „vaksivá vált” tekintetemről a hálógot; *beszakítja* az idegen világ és magam közé akaratlanul vagy épp szándékosan emelt falakat: egyszóval az egyre táguló *szakadás* mentén egy másik világ sejlik föl előttem, s a szövegírás során magam elé képzelt olvasó előtt. A másik világ szemem előtt feltáruló másága és a másik világ láttán észlelt saját világom megváltozása, mássá változása, másikkhoz alakulása, s a két másság tudatomban és irkámiban történő megjelenítése nem feltétlenül a külső valóság és belső tapasztalat összeadódása, nem feltétlenül az idegenség és a vele szembeni ellenállás leképezése. Talán elmondhatjuk a kétfajta másság okozta ellentétéről (mely az álom és reflex közötti nyers ütközésben és a környezetünkkel szembeni morális ellenszegülésben ölt testet), hogy az otthoni létemet nyomorító kompromisszumoktól és egyhangúvá tevő szokásoktól való elrugaszkodás egyfajta lenyomata. Ugyanakkor az élmény és a tudatomban megképződött álom megjelenítése tudatos „műteremtés”: saját optikából történő világteremtés, magánmítosz- és kozmosz létrehozása. Pontosan abban az értelemben, ahogy Fülep Lajos *A képzőművész fantáziája* írásában beszél a látottak újraalkotásáról: „A természetben semmi sincs készen. A természet magában véve szintén külön művészet, de a reprodukált, a legtökéletesebben reprodukált természet unalmas és élettelen. És művészietlen. Minél tökéletesebb az a reprodukció, annál rosszabb. A természettel kontaktusban lévő művész akkor alkot, amikor a természetből kiválasztja azt, ami neki lényeges, elhagyja, ami fölösleges, egyes dolgokat kiemel, másokat letompít, egyszóval újrakomponálja azt, amit látott, tehát a fantáziájával dolgozik.”²⁸

A hosszú utazás (legyen szó kényszerű otthon-hátrahagyásról, megfontolt-tervezett menekülésről, vagy akarattal vállalt felfedező-útról), ha egy másik helyen való megtelepedéshez vezet, előbb-utóbb feledteti magát a megismerési és belejöttedési vágyat. Egy darab idő múltán az utazó nem kilépni szándékozik magából, hogy tekintetével behatoljon az idegenbe, hogy az álom és valóság, előzetes ismeret és személyes tapasztalat ellentétén, a látás és érzékelés, a tudatosítás és szöveggé formálás dilemmáján töprengjen, hogy az ismeretlent az ismerőssel összevetve pozicionálja magamagát. Gyaníthatóan épp ellenkezőleg viselkedik, az „otthonnal közös valóság” megteremtésében, a bensőségesség világában akar elnyújtózni: önmaga védelmében. A rövid és hosszú utazás ellentétes voltának leírásakor érdemes megfontolás tárgyává tenni, amit megint csak Stendhal mond az egyik naplóbejegyzésében: „Amikor majd gazdag leszek és utazni fogok, szinte kizárólag *oda-valósi* emberekkel találkozni, legalábbis az első hónapban, nehogy a városban tartózkodó *idegenek* irányítsák nézeteimet.”²⁹ Az utazó, amikor megérkezik valahova, kilép saját

²⁷ Cassirer i. m. 73.

²⁸ Fülep Lajos: *Egybegyűjtött írások* I., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Bp., 1988. 279.

²⁹ Stendhal: *Bizalmas írások* (fordította Réz Pál), Magyar Helikon, Bp., 1970. 68.

megszokott teréből és önmagából, hogy félnkségét és gyanakvását legyűrje, hogy fenntartásai és előítéletei ellenére átadja magát az idegen látványnak, az idegenség értelmezésének, nem egyszerűen csak eltávolítani igyekszik magától a másikat, nem elhatárolódni akar a másiktól, inkább azon fáradozik, hogy minél többet megtudjon róla és tőle, hogy a látszatot, a fátylat, a káprázatot fellebbentse, s a felfedezés egyben feltárás, a rejtettségből előhívás legyen. Emlékezetes Kant mily pontosan írja le az ember, az utazó viselkedését az őt vizsgáló, befog(ad)ni szándékozó másikkal szemben: „Az ember, ha észreveszi, hogy figyelik, és tanulmányozni próbálják, vagy elfogódottnak mutatkozik (zavarba jön), és *képtelen* kimutatni, milyen is; vagy *tetteti* magát, mert nem *akarja*, hogy olyanak ismerjék meg, amilyen.”³⁰

A Stendhal-idézetben nyomon követhető, hogy az önmagát idegen-környezetbe kivetítő utas, mintegy ösztönösen védekezik, hárit, kihátrál, elsősorban nem is félelemből, kevély és gögös megvetésből; azt vesszük észre, hogy saját integritását, az idegen térben (városban) felveendő alapállását és felvenni készülő optikáját félti az idegen nagyon is tudatosan kinyilvánított befolyásolásától, hiszen a másik rákényszerítené saját optikáját, akaratát és távolságát az utazóra, még annak előtte, hogy bármilyen pozíciót felvehetne. A stendhali magatartással szemben, mintegy a francia író szövegében felmerülő lehetőség lehetséges voltát is kiiktatandó mondja Szentkuthy: „Az ember azt hinné, hogy az idegen környezet elvonja figyelmét saját magáról, és a külvilágra irányítja, pedig éppen fordítva. Minél idegenebb és feltűnőbb a külvilági milió, annál mániákusabban leszünk önmegfigyelők: minél idegenebb vagy kevesebb a kilincs, annál többször fogja meg akaratlanul a tenyér önmagát.”³¹

Mindemellett érdemes megvizsgálni a Szentkuthy-szöveg szemantikai mezejében az álom és reflex fogalmak jelentését! A szövegbéli kontextusból úgy tűnik, hogy az „*álom*” nem más, mint a valóságos tér-idő koordinátából és lélekállapotból való kimozdulás és a fikció világába történő átlépés, szakrális vagy transzcendentális létmódba emelkedés, vagyis létminőség-változtatás; a titkolt, rejtettségben lévő vagy bevallott rögeszméknek élés (szenvedélyesen, majd nem a paroxizmusig fokozva az élményt) egy sajátlagos formája; a szubjektív élmény és művészi képalkotás összekapcsolása oly módon, ahogy Proust ír a helynevekről. „E nevek mindörökre magukba szívták azt a képet, melyet e városokról alkottam, viszont magát ezt a képet oly módon alakították át, hogy bennem való felmerülését e nevek törvényeitől tették függővé; ennek az lett a következménye, hogy szebbé, de egyúttal mássá is formálták azt a képet, mint aminő egy igazi normand vagy toscanai város lehetett, másrészt meg, hogy míg növelték képzeletem önkényes örömeit, ugyanakkor súlyosbították jövőndő utazásaim csalódásait.”³² A „*reflex*” pedig ezzel a horizontális vagy vertikális mozgással éppen ellentétes irányú: az önmagamba visszatérés, a magamba zuhanás, a tetszhalottá merevedés, az unott gesztusaim ismétlődésének sorozata, mely egyre inkább a valósággá, közérzetivé váló otthon érzetét kelti. Az idegenben hosszúra nyúló tartózkodás, az ott töltött idő mérhetetlenné válása megfoszt a lüktetéstől, az ideges vibrálástól, a gondolattermékenyítő feszültségtől, az érzékszerveket hadra fogó

³⁰ Immanuel Kant: i. m. 11.

³¹ Szentkuthy Miklós i. m. 345

³² Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában* I., Swann (fordította: Gyergyai Albert), Európa, Bp., 1983. 453.

kiszámíthatatlanságtól, a gyanakvásból és félszből fakadó örökös készenléttől, az örökös igazodás és illeszkedés kényszertől. Ennek okán mondja Szentkuthy: „csak felületes utazó tudja igazán kihasználni az idegen tájak túlvilági tanulságait”, mondhatnánk merészkedik a „mitikus földrajz” és hozzárendelhető antik mitogémák felidézésére és szövevényes elmesélésére. A reflex nem más, mint az ismétlés-ismétlődés (mely megszabadít a félelemtől, gyanakvástól, belső vívódástól, paradox módon az ön-reflexivitás éberségétől) és persze megszokás; a környezettel és önmagammal való kiegyezés és a szürkeségbe süppedés; mindemellett megfontolandó, amit Simmel hangsúlyoz az ismétlés, ismerősség, bennszülöttség kapcsán, tudniillik, hogy egyre erősebbé válik az otthonossá váló „szemlélő érzésreflexében” a *hangulat*, ami „talán a lényeges mozzanata annak, hogy részek egységesnek érzett tájjá álljanak össze.”³³ Mintegy erre utal vissza, ezt egészíti ki (a várossal ismerkedőnek szintén két típusát: az *utazót* és *kószálót* elkülönítő) Benjamin le- és körülírása a kószálóról: „a városlakóknak ezt az igazi, a várost színültig megtöltő benneélését a városban, ami nélkül így tudni róla nem lehet, nem adják olcsón. (...) az örökké nyugtalan, örökké a helyét változtató kószálónak az utcák a lakása: a házfalak között épp annyit él, tapasztal, tud meg és gondol ki, mint az individuum a négy fal védelmében.”³⁴

Olybá tűnik *Az alázat kalendáriumából* idézett szövegrészletből, hogy Szentkuthy nem habozik választani a rövid és hosszú utazás között; „az értelmes, termékeny, a mámoros utazás lényege ez a csak rövid ideig ott-tartózkodás”, hangsúlyozza magának és az olvasónak egyaránt. Nyilván eszébe ötlött mindaz, amit előzetes filozófiai olvasmányai és (egyébként egy életen át tartó) folyamatos töprengései során a magáévá tett Kant antropológiai gondolataiból. „A hely és kor szabta körülmények, ha tartósak, *megszokásokat* szülnek, melyek, mint mondani szokták, az ember második természetévé válnak, és megnehezítik, hogy önmagáról ítéletet mondhasson; megnehezítik, hogy ítéljen afelől, miféle fogalmat is kellene alkotnia magamagáról, de főképp, miféle kellene a többiekéről, akikkel érintkezik...”³⁵

³³ Georg Simmel: *Velence, Firenze, Róma* (fordította: Berényi Gábor), Atlantisz, Bp., 1990. 107.

³⁴ Walter Benjamin: A kószáló visszatér (fordította Kószeg Ferenc) In.: Angelus novus, Magyar Helikon, Bp., 1980. 579.

³⁵ Kant: i. m. 11.